

بخش سوم

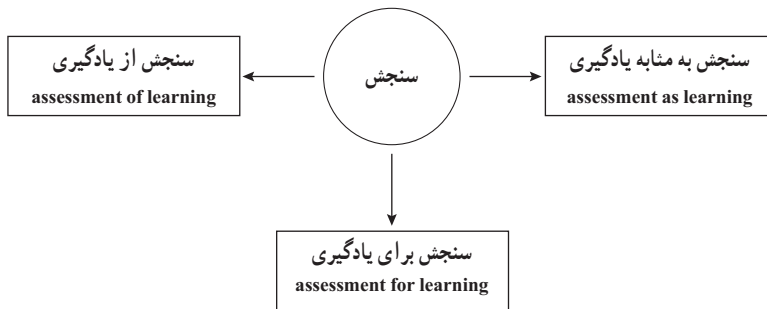
سنجش و ارزشیابی

ارزشیابی و سنجش

سنجش^۱ و ارزشیابی^۲، یکی از اجزا و عناصر مهم و کلیدی برنامه‌دستی به شمار می‌رود. وضعیت سنجش و ارزشیابی درس تاریخ در شرایط کنونی با مسائل و چالش‌هایی بزرگ روبه‌رو شده و روند یاددهی-یادگیری این درس را به شدت تحت تأثیر قرار داده است. یکی از این مسائل و چالش‌ها، تمرکز بر فرآورده ارزشیابی و اهمیت دادن به حجم و میزان انباشت ذهنی یادگیرنده است. در حالی که در یک ارزشیابی معتبر، فرآورده و فرایند هر دو دارای اهمیت هستند و به جای تمرکز بر میزان محفوظات ذهنی دانش‌آموزان، بایسته است شایستگی‌ها و توانمندی‌های آنان را در یادگیری مورد توجه قرار داد.

انواع سنجش

در ارزشیابی معتبر، مریبان نیازمند آن هستند که از سه نوع سنجش بهره گیرند.

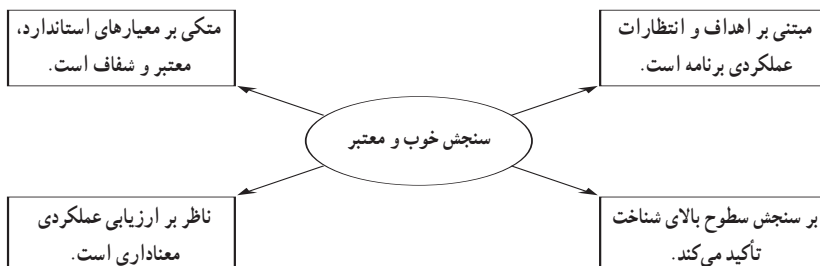
۱- سنجش از آزمون و اندازه‌گیری، مفهومی وسیع‌تر دارد و به فرایندی از گردآوری اطلاعات مورد نیاز برای تصمیم‌گیری درباره سیاست‌های آموزشی و برنامه‌های درسی اطلاق می‌شود. در واقع تفاوت میان سنجش، اندازه‌گیری و آزمون این است که اندازه‌گیری و آزمون عموماً با کمیت سروکار دارند، اما سنجش لزوماً به کمیت منحصر نمی‌شود. به سخن دیگر، زمانی که اندازه‌گیری و آزمون صورت می‌پذیرد، نتیجه به صورت اعداد و ارقام (کمیت) نشان داده می‌شود، اما نتیجه سنجش می‌تواند به صورت غیرکمی (توصیفی) گزارش شود.

۲- ارزشیابی عبارت است از فرایند سنجش عملکرد یادگیرندگان و مقایسه نتایج حاصل با هدف‌های از پیش تعیین شده، به منظور تصمیم‌گیری درباره فعالیت‌های آموزشی. به عبارت دیگر، ارزشیابی، فرایندی است که از طریق آن برای چیزی ارزش قائل می‌شود و کم و زیاد، خوب و بد و جلو و عقب بودن آن چیز، تعیین و تفسیر می‌شود.

جدول زیر، ارتباط سه نوع سنجش را نشان می‌دهد.

سنجش از یادگیری	سنجش برای یادگیری	سنجش به مثابه یادگیری	
برای آگاهی مدرسه، والدین و دانش‌آموزان و سایر افراد و نهادهای مرتبط از میزان تسلط دانش‌آموز بر شایستگی‌های مورد انتظار در نظام آموزشی.	با هدف کسب اطلاعات لازم توسط مربی جهت برداشتن گام بعدی در راستای آموزش اثربخش متناسب با سطح شایستگی هر دانش‌آموز.	به منظور ایجاد فرصتی برای همه دانش‌آموزان تا هر یک یادگیری خود را زیر نظر بگیرد و نقد کند و گام مناسب بعدی را بردارد (تأکید بر فراشناخت).	چرا سنجش می‌کنیم؟
سطح شایستگی‌های کسب شده و توانایی دانش‌آموزان در به‌کارگیری این شایستگی‌ها در موقعیت‌های جدید.	شناخت نسبت به دامنه شایستگی‌های کسب‌شده توسط دانش‌آموزان با توجه به شایستگی‌های پیش‌بینی شده.	روند تفکر دانش‌آموز در درک موقعیت فعلی، چگونگی حرکت به سوی موقعیت بهینه بعدی و تشخیص شیوه‌هایی که در طی این مسیر به او به‌عنوان یک یادگیرنده کمک می‌کند.	چه چیزی را سنجش می‌کنیم؟
روش‌هایی که هم فراورده و هم فرایند کسب شایستگی‌ها و سطوح آن را بسنجند.	روش‌های مختلفی که بتواند میزان موفقیت فرصت‌های یادگیری تدارک دیده شده را در درک و بهبود موقعیت هر یک از دانش‌آموزان، برای معلم شفاف سازد.	روش‌های متنوعی که انعکاس‌دهنده فرایند طی شده از سوی یادگیرنده در درک و بهبود موقعیت (شناخت و فراشناخت و سطح شایستگی کسب شده) است.	با چه روشی سنجش می‌کنیم؟

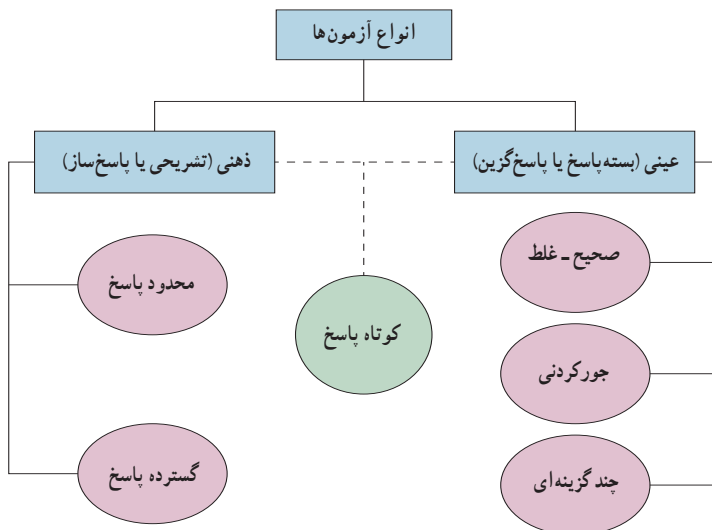
ویژگی‌های یک سنجش خوب و معتبر

نکته‌های مهم در طراحی آزمون استاندارد و معتبر

آزمونی طراحی کنید که :

- منعکس کنندهٔ تمامی هدف‌های آموزشی و محتوای برنامه باشد.
- روایی و پایایی لازم را داشته باشد.
- روایی : دقیقاً همان چیزی ارزشیابی شود که مورد نظر آموزش بوده است.
- پایایی : اجرای آن در دفعات مختلف با گروه‌های مخاطب نتایج بسیار متفاوت نداشته باشد.
- از انواع آزمون‌های عینی و ذهنی استفاده شود.
- از مطالب و مباحث پرسش ممنوع، پرسشی طرح نشود.
- پرسش‌هایش به زبان ساده و قابل درک باشد.
- پرسش‌هایش از ساده به مشکل تنظیم شوند.
- بعضی پرسش‌هایش، راهنمای پاسخ پرسش‌های دیگر نباشد.
- پرسش‌ها ویرایش شده و پیراسته از حشو و زوائد باشد.
- علائم و نشانه‌های ویرایشی مانند ویرگول، نقطه، علامت پرسش و ... درست و بجا به کار روند.
- شکل ظاهری آن زیبا و خوانا باشد و بارم هر پرسش مشخص باشد.

وجوه تمایز آزمون‌های عینی از آزمون‌های ذهنی

در تمامی آزمون‌های عینی، آزمون‌شونده پاسخ را از میان پاسخ‌های ارائه شده برمی‌گزیند و تصحیح پاسخ آنها به صورت کاملاً دقیق و عینی انجام می‌شود و نظر مصحح هیچ‌گونه دخالتی در آن ندارد؛ اما در آزمون‌های ذهنی، آزمون‌شونده ناگزیر از پاسخ‌سازی است و در تصحیح جواب آنها، ممکن است نظر مصحح دخالت کند. آزمون‌های عینی، توانایی بازشناسی یا تشخیص را می‌سنجند، در حالی که آزمون‌های ذهنی، توانایی بازخوانی و یادآوری را مورد سنجش قرار می‌دهند.

الف) آزمون‌های عینی (پاسخ‌گزین)

۱. آزمون صحیح - غلط: در این آزمون، تعدادی سؤال یا جمله در اختیار آزمون‌شونده قرار می‌گیرد و او باید درستی یا نادرستی آنها را مشخص کند. این نوع آزمون‌ها که اغلب برای سنجش هدف‌های سطح پایین به کار می‌روند، به سه دسته صحیح - غلط؛ بله یا نه؛ و اصلاحی، تقسیم می‌شوند.

قواعد طراحی آزمون صحیح - غلط

۱ سعی کنید هر پرسش، یک هدف آموزشی مهم را بسنجد و از گنجاندن مطالب بی‌اهمیت یا کم‌اهمیت در سؤال بپرهیزد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های نامنتطب با هدف‌های آموزشی

- ۱ کتاب جامع التواریخ در حدود سال ۷۱۰ق در عهد ایلخانان نگارش یافت. ص غ
- ۲ کتاب فتوحات شاهی را امینی هروی درباره شاه تهماسب اول صفوی نوشت. ص غ
- ۳ بنی‌هاشم برای کاهش آثار مخرب محاصره اجتماعی و اقتصادی قریش به شعب ابی‌طالب در نزدیکی مدینه پناه بردند. ص غ
- ۴ خلیفه اول (ابوبکر) اندکی بیش از دو سال خلافت کرد. ص غ
- ۵ پس از شهادت حضرت علی علیه السلام، معاویه در مدینه خود را خلیفه خواند. ص غ

نمونه‌هایی از پرسش‌های استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

- ۱ تاریخ‌های محلی حاوی گنجینه‌ای ارزشمند از اطلاعات گوناگون و متنوع دربارهٔ مناطق و شهرهای مختلف ایران است.
 ص غ
- ۲ مورخان بدون تشخیص و تعیین اصالت و اعتبار اخبار و اسناد (شواهد و مدارک) نیز می‌توانند فهمی دقیق و کامل از رویدادهای گذشته ارائه کنند.
 ص غ
- ۳ بسیاری از اشراف مکه و سران قریش برای حفظ موقعیت و منافع تجاری خویش در برابر دعوت پیامبر به اسلام، مخالفت و دشمنی کردند.
 ص غ
- ۴ انعقاد پیمان‌نامهٔ عمومی مدینه، نقطهٔ عطفی در تأسیس امت و حکومت نبوی به شمار می‌رود.
 ص غ
- ۵ در دوران خلفای نخستین (راشدین) تغییری محسوس در وضعیت اقتصادی جامعهٔ اسلامی صورت نگرفت.
 ص غ

۲ از جمله‌های پیچیده و چند قسمتی استفاده نکنید.

نمونه‌هایی از پرسش‌های پیچیده و غیراستاندارد

- ۱ در مراسم حج سال ۱۳ بعثت، ۷۳ مرد و دوزن از اهالی یثرب در عقبه با پیامبر بیعت کردند که به پیمان عقبهٔ دوم مشهور است.
 ص غ
- ۲ هارون الرشید، چهارمین خلیفهٔ عباسی (حک ۱۷۰ - ۱۹۳ق) مقام و جانش را مدیون دبیر و مربی خویش، یحیی بن خالد برمکی بود.
 ص غ
- ۳ سلسلهٔ آل بویه را پسران ابوشجاع بویه (علی، حسن و احمد) از اهالی دیلم تأسیس کردند.
 ص غ
- ۴ محمد زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق) پزشک، شیمی‌دان و جغرافی‌دان ایرانی، آثاری ماندگار در زمینهٔ پزشکی، شیمی و جغرافیا نوشته و به عنوان کاشف الکحل و جوهر گوگرد مشهور شده است.
 ص غ

پرسش‌های صفحه قبل علاوه بر آنکه با هدف‌های آموزشی انطباق مناسبی ندارند، در هر کدام چندین گزاره تاریخی وجود دارد که آزمون‌شونده ممکن است نسبت به درستی یا نادرستی هر یک از آنها شک کند.

۳ سعی کنید پرسش‌های صحیح - غلط عین جمله یا عبارت کتاب درسی نباشد.

۴ از جمله یا عبارت‌هایی استفاده کنید که به طور آشکار درست یا غلط باشند و از کاربرد جمله‌ها یا عبارت‌های مبهم و نامفهوم بپرهیزید.

نمونه‌هایی از پرسش‌های مبهم و نامفهوم

۱ شهرهایی که مرکز یک ناحیه محسوب می‌شدند، بیش از دیگر شهرها از نظر جغرافیایی، جمعیت و عناصر شهری توسعه یافتند (صفحه ۱۰۷).

ص غ

۲ هنر کاشی‌کاری در کنار توسعه معماری در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و هندسی برای تزئین بناهای مذهبی و غیرمذهبی کاربرد فراوانی یافت (صفحه ۱۱۳).

ص غ

۳ دولت برای اداره امور، از کشاورزان مالیاتی تحت عنوان چوپان‌بیگی می‌گرفت (صفحه ۱۴۴).

ص غ

پرسش‌های مذکور که عین جمله‌های مندرج کتاب درسی هستند، در اینجا مبهم و نامفهوم هستند؛ زیرا مشخص نیست به چه زمان و دوره‌ای تعلق دارند. در حالی که در کتاب درسی، به واسطه سطرها و پاراگراف‌های پیش از آن گویا و قابل فهم شده‌اند.

۵ واژه یا فعل منفی را با قلم سیاه و یا ترسیم خط زیر آن، برجسته کنید.

۶ سعی کنید طول و اندازه پرسش‌های صحیح و غلط اختلاف معناداری نداشته باشند.

۲. آزمون جورکردنی یا خوشه‌ای

آزمون جورکردنی از دو بخش فهرست پرسش‌ها و فهرست پاسخ‌ها تشکیل می‌شود و آزمون‌شونده با توجه به توضیحات راهنما، فهرست پاسخ‌ها را با فهرست پرسش‌ها جور می‌کند.

قواعد طراحی آزمون جورکردنی

- ۱ سعی کنید فهرست پاسخ‌ها و پرسش‌ها را به گونه‌ای طراحی کنید که مفهوم و موضوع‌های مهم و مرتبط با هدف‌های آموزشی را بسنجد.
- ۲ پرسش‌ها و پاسخ‌های متجانس و همگون انتخاب کنید. منظور از تجانس این است که مجموعه پرسش‌ها و پاسخ‌ها به یک مفهوم، موضوع یا زمینه واحد مربوط باشند.
- ۳ هریک از پاسخ‌ها باید برای تمام پرسش‌ها درست جلوه کند.
- ۴ جمله و عبارت‌های پرسش‌ها و پاسخ‌ها نباید از نظر دستوری و جمله‌بندی راهنما و مکمل هم باشند.
- ۵ توضیحات مفصل در فهرست پرسش‌ها قرار گیرد و مطالب کوتاه در فهرست پاسخ‌ها درج شود.
- ۶ پرسش‌ها با شماره و پاسخ‌ها با حرف مشخص شوند و کمتر از ۵ پرسش طراحی نشود.
- ۷ همه پرسش‌ها و پاسخ‌ها در یک صفحه و روبه‌روی هم قرار گیرند.
- ۸ اطلاعات کامل درباره چگونگی جورکردن پرسش‌ها و پاسخ‌ها در راهنمای سؤال درج شود.

نمونه‌هایی از روابط متجانس پرسش‌ها و پاسخ‌ها در آزمون‌های جورکردنی

۱ اشخاص	← آثار، اقدامات و دستاوردهای مهم و مؤثر
۲ تاریخ‌ها	← رویدادها و جریان‌های مهم تاریخی
۳ اصطلاحات	← تعاریف
۴ نمادها	← مفاهیم
۵ حوادث مهم تاریخی	← نتایج و پیامدهای تاریخی
۶ رخدادهای مهم تاریخی	← علل و عوامل اصلی تاریخی

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی نامنطبق با هدف‌های آموزشی

پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) مسالک و ممالک ب) صورة الارض پ) روضة الصفا ت) عجائب المقدر فی نوابث تیمور ث) تاریخ رویان ج) جامع التواریخ چ) احسن التواریخ فی معرفة الاقالیم	۱ خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی ۲ میرخواند ۳ اولیاءالله آملی ۴ ابن عرشاه ۵ ابن حوقل ۶ مقدسی
از آنجایی که حفظ کردن نام کتاب‌ها و نویسندگان آنها و یا به خاطر سپردن سطر سطر مطالب کتاب درسی جزو هدف‌های آموزشی درس محسوب نمی‌شود، این پرسش مطلوب و مناسب نیست.	

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی نامتجانس و غیراستاندارد

پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) پیمان نامه عمومی ب) تشکیل نیروی دفاعی پ) پیمان عقبه دوم ت) صلح حدیبیه ث) اسلام آوردن قبایل ج) اهل صفة چ) اتمام رسالت خود	۱ بیانگر نفوذ و گسترش چشمگیر اسلام ۲ ساکنان مهاجر بی بضاعت در مسجد ۳ به تعبیری قانون اساسی امروزی ۴ به دنبال نزول آیات جهاد به پیامبر ۵ مهم‌ترین وصیت پیامبر در حجة الوداع ۶ فتح و پیروزی آشکار از دید قرآن
این پرسش از این جهت نامتجانس است که فهرست پرسش‌ها و پاسخ‌ها به یک مفهوم، موضوع یا زمینه واحد مربوط نیستند و با توجه به آن، هر یک از پاسخ‌ها برای تمامی پرسش‌ها درست جلوه نمی‌کند. به عنوان مثال مفهوم و ساختار جمله‌ای پرسش ردیف ۲ به وضوح نشان می‌دهد که فقط پاسخ ردیف ج درست است.	

نمونه‌ای از آزمون جورکردنی استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

پاسخ‌ها	پرسش‌ها
الف) پیمان صلح حدیبیه	۱ امت تلقی شدن همهٔ مسلمانان در برابر دیگر مردمان
ب) پیمان‌نامهٔ عمومی مدینه	۲ بیعت بیش از ۷۰ نفر از اهالی یترب با پیامبر برای دفاع از آن حضرت
پ) پیمان عقبهٔ اول	۳ متارکهٔ جنگ میان قریش مکه و یاران حضرت محمد ﷺ
ت) پیمان عقبهٔ دوم	به مدت ده سال
ث) پیمان برادری	۴ بیعت ۱۲ نفر از مردم یترب با پیامبر برای شرک نوزیدن و نکشتن فرزندان خود
ج) عهدنامهٔ تحریم اقتصادی و اجتماعی مسلمانان	۵ برگزیدن حضرت علی <small>علیه السلام</small> به عنوان برادر از سوی رسول خدا

آزمون‌های جورکردنی را می‌توان به گونه‌ای دیگر نیز طراحی کرد تا به خوبی توانایی آزمون‌شونده را در تشخیص، بازشناسی و طبقه‌بندی ویژگی‌های پدیده‌های تاریخی مورد سنجش قرار داد. در این نوع از آزمون جورکردنی، ویژگی‌ها و خصوصیات دو یا چند دورهٔ تاریخی فهرست می‌شود و از آزمون‌شونده خواسته می‌شود مشخص کند که هر ویژگی یا خصوصیت مربوط به کدام دورهٔ تاریخی است. نمونه‌ای از این نوع آزمون جورکردنی را در جدول صفحه بعد ملاحظه فرمایید.

■ مشخص کنید هر کدام از گزاره‌های زیر مربوط به کدام دوره تاریخی است؟

رسمیت مذهب تشیع؛ گسترش روزافزون تصوف و طریقت‌های صوفیانه؛ کاهش اختلاف و درگیری پیروان فرق و مذاهب اسلامی؛ وحدت سیاسی و جغرافیایی سرزمین‌های ایرانی؛ ساخت بناهای عظیم با گنبد‌ها و مناره‌های بلند؛ توسعه آموزش معارف شیعی؛ خصومت سیاسی و مذهبی با امپراتوری عثمانی؛ اتخاذ سیاست تسامح و تساهل دینی و مدارای اعتقادی؛ شکوفایی و رونق علمی، ادبی و هنری شهرهای هرات و سمرقند؛ برقراری روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی گسترده با کشورهای اروپایی.

دوره مغول — تیموری	دوره صفوی
۱	۱
۲	۲
۳	۳
۴	۴
۵	۵

۳. آزمون چندگزینه‌ای

آزمون چندگزینه‌ای متداول‌ترین نوع آزمون‌های عینی به شمار می‌رود و برای تشخیص توانایی‌های مختلف و سنجش انواع ارزشیابی کاربرد دارد. این آزمون قابلیت آن را دارد که در یک زمان محدود، تعداد فراوانی از هدف‌های آموزشی را مورد سنجش قرار دهد.

آزمون‌های چندگزینه‌ای انواع مختلفی دارد که متداول‌ترین آنها، تنها گزینه درست و مناسب‌ترین (بهترین) گزینه است.

ساختن آزمون‌های چندگزینه‌ای که هم استاندارد و هم منطبق بر هدف‌های آموزشی و سطوح بالای شناختی باشد، بسیار دشوار و مستلزم صرف وقت بسیار است. طراحی آزمون چندگزینه‌ای که زمینه‌ها، علل، آثار و پیامدهای رویدادهای تاریخی و توانایی قدرت درک و فهم آزمون‌شونده را مورد سنجش قرار دهد، نیازمند مهارت فراوان و اشراف وسیع بر موضوع‌های تاریخی است. در واقع برای طراحی آزمون چندگزینه‌ای معتبر، دانش مریب باید به مراتب بیشتر از اطلاعات کتاب درسی باشد.

قواعد طراحی آزمون چندگزینه‌ای

۱ هر پرسش، یک موضوع مهم یا یک هدف آموزشی را اندازه بگیرد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های چندگزینه‌ای نامنطبق با هدف‌های آموزشی

۱ نویسنده کتاب تاریخ عالم‌آرای عباسی کیست؟

- (الف) ابن بلخی
(ب) اسکندر بیک ترکمان
(پ) حمدالله مستوفی
(ت) امینی هروی

۲ حضرت محمد ﷺ ... در سال شش نفر از مردم یثرب را به اسلام دعوت کرد.

- (الف) ۱۱ هجری قمری
(ب) ۱۲ بعثت
(پ) ۱۱ بعثت
(ت) ۱۳ بعثت

۳ عمر بن عبدالعزیز چندمین خلیفه اموی بود؟

- (الف) هشتمین
(ب) هفتمین
(پ) ششمین
(ت) آخرین

۴ شاه اسماعیل اول صفوی در جنگ مرو، کدام یک از فرمانروایان زیر را شکست داد؟

- (الف) سلطان سلیم عثمانی
(ب) ظهیرالدین محمد بابر گورکانی
(پ) سلطان حسین بایقرا تیموری
(ت) شیبیک خان ازبک

۵ مدرسه چهارباغ یا مادرشاه در کدام شهر تأسیس شد؟

- (الف) اصفهان
(ب) قزوین
(پ) تبریز
(ت) مشهد

۶ جنگ‌های صلیبی چه مدت به طول انجامید؟

- (الف) سه قرن
(ب) ۲۰۰ سال
(پ) ۱۵۰ سال
(ت) کمتر از یک قرن

نمونه‌هایی از پرسش‌های استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

۱ کدام دسته از آثار زیر حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره تاریخ اجتماعی و فرهنگی شهرهای ایران در دوره اسلامی هستند؟

- (الف) تاریخ‌های سلسله‌ای
(ب) تک‌نگاری‌ها
(پ) سفرنامه‌ها
(ت) موارد الف و ب

۲ پژوهشگران در سنجش اعتبار و نقد روایت‌کننده، به چه موضوعی توجه می‌کنند؟

- (الف) مطابقت اصل خبر با عقل
(ب) ویژگی هویتی و گرایش فکری راوی
(پ) مطابقت با نتایج تحقیقات باستان‌شناسی
(ت) سنجش اخبار بر اساس مکان و زمان

۳ کدام گزینه از ویژگی‌های خلافت امویان است؟

- (الف) کسب و حفظ قدرت با زور و تغلب
(ب) رعایت عدالت و مساوات میان تمام مسلمانان
(پ) گسترش قومیت‌گرایی و تعصبات قبیله‌ای
(ت) الف و ب

۴ جایگاه و نقش ایرانیان در دستگاه خلافت عباسیان نسبت به دوره حکومت امویان، چگونه بود؟

- (الف) تفاوت محسوسی نداشت.
(ب) اهمیت و ارتقای فراوانی یافت.
(پ) ضعیف و متزلزل شد.
(ت) موقعیت اقتصادی ارتقا و جایگاه سیاسی تنزل یافت.

۵ دلیل اصلی دشمنی و ستیز خلافت عباسیان با خلفای فاطمی چه بود؟

- (الف) اختلاف مذهبی و رقابت سیاسی
(ب) مشکلات اقتصادی و تجاری
(پ) تحریک‌های امپراتوری روم شرقی
(ت) اختلافات مرزی در منطقه شام

۶ کدام گزینه در خصوص نحوه مسلمان شدن ایرانیان بعد از فتح ایران توسط اعراب مسلمان، درست‌تر است؟

(الف) الزام و اجبار گسترده به قبول اسلام توسط فاتحان

(ب) پذیرش داوطلبانه اسلام بیشتر مردم هم‌زمان با فتوحات

(پ) پذیرش تدریجی و اختیاری اسلام
(ت) پذیرش اسلام به واسطه امتیازات مادی

۷ سلسله‌های طاهریان، صفاریان، سامانیان و علویان طبرستان چگونه به قدرت رسیدند؟

(الف) همگی با زور شمشیر و بدون اجازه و تأیید خلیفه

(ب) همگی با فرمان و تأیید خلیفه

(پ) طاهریان و صفاریان با تأیید خلیفه و سامانیان و علویان با زور شمشیر

(ت) طاهریان و سامانیان با فرمان و تأیید خلیفه و صفاریان و علویان با زور شمشیر

۲ بیشتر از یک هدف یا یک مطلب در هر سؤال قرار ندهید.

۳ گزینه‌های انحرافی به گونه‌ای طراحی شوند که فقط یک گزینه صحیح باشد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های غیر استاندارد با چند گزینه درست

۱ هنر کاشی‌کاری نیز در کنار توسعه معماری در دوره به اوج خود رسید.

الف) سلجوقیان (ب) غزنویان

ب) تیموریان (ت) صفویان

۲ در عصر کدام حکومت‌ها کشاورزی مهم‌ترین و اصلی‌ترین فعالیت اقتصادی مردم ایران به شمار می‌رفت؟

الف) غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی (ب) طاهریان و سامانیان

ب) ایلخانان و تیموریان (ت) تیموریان و صفویان

.....

در پرسش ۱، دو گزینه الف و ت و حتی پ و در پرسش ۲، تمامی گزینه‌ها درست هستند.

۴ گزینه‌های انحرافی باید ظاهری منطقی و متجانس داشته باشند و نباید آشکارا غلط یا صحیح باشند.

نمونه‌هایی از پرسش‌های با گزینه‌های نامتجانس و یا آشکارا صحیح یا غلط

۱ منصور خلیفه عباسی دستور قتل از دبیران و مترجمان کتاب‌های پهلوی به عربی را صادر کرد.

الف) اسحاق بن حنین (ب) ابن مقفع

ب) بنو موسی (برادران خوارزمی) (ت) خاندان بختیشوع

۲ اصطلاح «اهل شمشیر» در دوره اسلامی تاریخ ایران، برای چه کسانی به کار می‌رفت؟

الف) نظامیان (ب) دیوان‌سالاران (پ) روحانیان (ت) بازرگانان

.....

در پرسش ۱، گزینه‌های الف و ب با گزینه‌های پ و ت ظاهری منطقی و متجانس ندارند و بر اساس صورت سؤال روشن است که فقط یکی از دو گزینه الف و ب می‌توانند، پاسخ درست باشند. در پرسش ۲ نیز صحیح بودن گزینه الف و غلط بودن دیگر گزینه‌ها، آشکار است و آزمون‌شونده نیازی به کمترین تأمل نیز ندارد.

- ۵ پرسش‌ها و گزینه‌ها روشن، و به دور از هر گونه ابهام و اشکالی نگارش شوند.
- ۶ فعل‌های منفی را در پرسش‌ها و گزینه‌ها به نحوی برجسته کنید تا توجه و دقت آزمون‌شونده را جلب کند.
- ۷ گزینه‌های هر پرسش را طوری بنویسید که از نظر دستوری و جمله‌بندی به نحو درست، مکمل متن پرسش باشد.
- ۸ تا آنجا که ممکن است از کاربرد گزینه‌های «تمامی موارد» و «هیچ یک از موارد» بپرهیزید.
- ۹ برای هر سؤال بین ۳ تا ۵ گزینه در نظر بگیرید.

ب) آزمون‌های ذهنی (پاسخ‌ساز یا تشریحی)

آزمون‌های تشریحی برای اندازه‌گیری توانایی یادگیرندگان در سطوح فهمیدن، به کار بستن، تحلیل، ترکیب و قضاوت مناسب هستند. شاخص‌ترین امتیاز این نوع آزمون‌ها این است که آزمون‌شونده را وامی‌دارد تا اندیشه و یافته‌های خود را به طور منطقی، منسجم و سازمان‌یافته ارائه کند.

قواعد آزمون تشریحی

- ۱ صورت پرسش‌ها را با کلمه‌ها و جمله‌های واضح بنویسید و از کلی‌گویی و عبارت‌های مبهم خودداری کنید.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تشریحی مبهم و دوپهلوی

- ۱ شاه عباس اول صفوی، چگونه پادشاهی بود؟
- ۲ دربارهٔ امپراتوری روم شرقی چه می‌دانید؟
- ۳ رنسانس چیست؟

- ۲ حدود و دامنهٔ پاسخ‌ها به طور دقیق مشخص شود.

نمونه‌هایی از پرسش‌های غیراستاندارد با حدود و دامنهٔ نامشخص

- ۱ حملهٔ اعراب مسلمان را به ایران، توضیح دهید.
- ۲ دربارهٔ هنر نگارگری در دورهٔ صفویه هر چه می‌دانید، بنویسید.
- ۳ جنگ‌های صلیبی را توضیح دهید.

۳ در طراحی پرسش‌های تشریحی از گونه‌های مختلف بازگویی، پردازش و کاربست اطلاعات و دانسته‌ها، در قالب افعال مختلفی از قبیل: فهرست کردن، مقایسه کردن، دلیل آوردن، تجزیه و تحلیل کردن، طبقه‌بندی کردن، پیش‌بینی کردن، قضاوت و اظهار نظر کردن، خلاصه کردن، به کار بستن، توضیح و شرح دادن، استفاده شود.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تشریحی استاندارد و منطبق با هدف‌های آموزشی

- ۱ ویژگی‌های برجسته تاریخ‌های عمومی و تاریخ‌های محلی را در دوره اسلامی تاریخ ایران، مقایسه کنید و برای هر کدام از این تاریخ‌ها یک مثال بنویسید. (۱/۵ نمره)
- ۲ وضعیت نظام اجتماعی شبه‌جزیره عربستان را با توجه به مفهوم عصبیت قبیله‌ای در حداکثر ۵ سطر توضیح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۳ مهم‌ترین دلایل مخالفت و دشمنی سران مشرک قریش را با دعوت حضرت محمد ﷺ به اسلام، تجزیه و تحلیل کنید. (۲ نمره)
- ۴ برجسته‌ترین پیامدهای سیاسی و فرهنگی فتح مکه در سال هشتم هجرت چه بود؟ (۱ نمره)
- ۵ تحولات اقتصادی جامعه اسلامی را در دوران خلافت عمر بن خطاب و عثمان بن عفان به اختصار شرح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۶ جایگاه اجتماعی و اقتصادی موالی (مسلمانان غیرعرب) را در دوره امویان با ذکر پیامدهای سیاسی آن بیان کنید. (۲ نمره)
- ۷ نقش پرفراز و نشیب ایرانیان را در تحولات خلافت عباسیان در زمان مأمون شرح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۸ مهم‌ترین پیامدهای سیاسی و اجتماعی شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی در فاصله سده‌های سوم تا پنجم هجری، چه بود؟ (۱/۵ نمره)
- ۹ نقش و تأثیر خواجه نظام‌الملک توسی را در نظام اداری و سیاسی ایران در دوره سلجوقیان توضیح دهید. (۱/۵ نمره)
- ۱۰ روابط صفویان با امپراتوری عثمانی، چه تأثیری بر مناسبات ایران با کشورهای اروپایی داشت؟ (۱ نمره)

آزمون‌های کوتاه پاسخ

در این نوع آزمون‌ها که حد وسط آزمون‌های عینی و آزمون‌های تشریحی محسوب می‌شوند، از آزمون‌شونده خواسته می‌شود تا کلمه، اصطلاح، عبارت، عدد و علامتی را در پاسخ به سؤال یا تکمیل جمله بنویسد. از این آزمون‌ها اغلب برای سنجش هدف‌های آموزشی سطح پایین استفاده می‌شود.

انواع آزمون‌های کوتاه پاسخ

۱ پرسشی

مثال: فرماندهی قیام سیاه‌جامگان علیه امویان را چه کسی بر عهده داشت؟

۲ تشخیصی یا تداعی

مثال: نام بنیان‌گذار سلسله‌های زیر را بنویسید.

الف) طاهریان: (ب) صفاریان:

پ) سلجوقیان: (ت) صفویان:

۳ تکمیل کردنی

مثال: نهضت اصلاح دینی اروپا (پروتستان) در سده ۱۶م، تحت تأثیر افکار و مبارزات کشیش آلمانی به نام قرار گرفت.

قواعد طراحی آزمون تکمیلی

۱ هر سؤال باید موضوع و هدفی مهم را شامل شود و به هیچ وجه روا نیست که طراح، هر جمله یا عبارتی از کتاب درسی را به عنوان پرسش تکمیل کردنی برگزیند و واژه یا واژه‌هایی از آن را حذف کند.

نمونه‌هایی از پرسش‌های منطبق با هدف‌های آموزشی کتاب و درس

۱ به نظام اجتماعی، اقتصادی و سیاسی حاکم بر بخش وسیعی از اروپا در دوران قرون وسطا که مبتنی بر سلسله مراتبی از اربابان یا واسال‌ها بود، گفته می‌شود.

۲ ادبیات، هنر، معماری و تعلیم و تربیت در عصر رنسانس، به شدت متأثر از اندیشه بود.

۳ جنبش اصلاح دینی اروپا در ابتدای عصر جدید، موسوم به نهضت با انتقاد و اعتراض به نظریات و عملکرد کلیسا و پاپ آغاز شد.

۲ پرسش‌هایی طرح شود که فقط پاسخی واحد و مشخص را از آزمون‌شونده بطلبد و پاسخ‌های درست دیگری نداشته باشد.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تکمیل‌کردنی با بیش از یک پاسخ صحیح

۱ بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی دوره را عمدتاً اهل تسنن تشکیل می‌دادند. این جمله در کتاب درسی در خصوص دوره سلجوقی بیان شده و منظور طراح آزمون نیز همان است، اما معنایش این نیست که در دوران دیگر سلسله‌ها وضعیت بدین گونه نبوده است. بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی ایران تا پیش از صفویه را عمدتاً اهل تسنن تشکیل می‌دادند؛ بنابراین اگر دانش‌آموز در جای خالی هر کدام از واژه‌های صفاریان، سامانیان، غزنویان، ایلخانان، تیموریان و ... را بنویسد، پاسخ درست نوشته است.

۲ اندرزنانه‌ها بیشتر به و فرمانروا و مردم می‌پردازند. براساس مندرجات کتاب درسی (صفحه ۱۱) پاسخ مورد نظر طراح عبارات‌های اخلاق‌کشورداری و مناسبات اخلاقی است. اولاً آزمون‌شونده ممکن است عبارت و واژه‌های مترادف دیگری را مانند سیاست و اخلاق یا حکومت‌داری و اخلاقیات و ... را بنویسد که درست باشند. ثانیاً با توجه به بارم بیست و پنج صدمی هر جای خالی، اگر دانش‌آموزی یک واژه از هریک از دو عبارت فوق را نوشت، آیا نمره‌ای به او تعلق می‌گیرد یا خیر؟!

۳ درآمدهای حاصله از سرزمین‌های فتح شده به عنوان عطایا در دوره خلافت میان مسلمانان توزیع می‌شد.

بر اساس مندرجات کتاب درسی (صفحه ۴۷)، پاسخ مورد نظر طراح محترم، خلیفه دوم یا عمر بن خطاب است، اما این اقدام در زمان عثمان، خلیفه سوم، دوران خلافت امام علی علیه السلام و حتی خلفای اموی نیز انجام می‌شد و بنابراین می‌تواند پاسخ‌های درست متعددی داشته باشد.

۴ برخی از مورخان برای بررسی درستی یا نادرستی خبر یا گزارش تاریخی مانند به مسافرت می‌رفتند تا از نزدیک مکان رویداد را مورد مطالعه قرار دهند.

در کتاب درسی از مسعودی نام برده شده (صفحه ۱۴)، اما مورخان دیگری نیز بوده‌اند که برای تکمیل اطلاعات خویش به سیر و سفر پرداخته‌اند.

یادآوری می‌شود که رویکرد و هدف‌های آموزشی برنامه درسی تاریخ، بر فهم پدیده‌های تاریخی و درک روابط منطقی آنها توجه و تأکید می‌کند و نه بر به خاطر سپردن تمامی اطلاعات و جزئیات و حفظ کردن سطر سطر کتاب درسی.

۳ پرسش‌ها نباید مبهم و نامفهوم باشند.

نمونه‌هایی از پرسش‌های مبهم و نامفهوم

۱ سرآغاز تغییر اوضاع سیاسی ایران، هنگام منصوب شدن به حکومت خراسان بود.

مطابق مندرجات کتاب درسی (صفحه ۸۹)، پاسخ درست طاهرین حسین (ذوالیمینین) است، اما این پرسش نامفهوم است؛ زیرا جمله‌ای از متن کتاب درسی، بدون توجه به توضیحات پیش از آن، انتخاب شده و مشخص نیست مربوط به چه زمان و دوره‌ای است. زمان و مکان دو رکن تاریخ‌اند و بدون توجه به آنها، گزاره‌ها بی‌معنا خواهند بود.

۲ مرکز اصلی بازرگانی در شبه‌جزیرهٔ عربستان در شهر قرار داشت.

این پرسش نیز به دلیل مشخص نبودن زمان آن، مبهم و نامفهوم است. پرسش مذکور تقریباً عین جمله‌ای از کتاب درسی (صفحه ۲۲) است، اما در متن درس با توجه به جمله‌های قبل و بعد آن معنادار و قابل فهم است.

۴ از قرار دادن جای خالی در ابتدای جمله خودداری شود.

نمونه‌ای از پرسش‌های غیراستاندارد با جای خالی در ابتدای جمله

..... و نقش تعیین‌کننده‌ای در تحولات خلافت در زمان مأمون داشتند.

۵ بهتر است فقط یک جای خالی در جمله قرار داده شود.

نمونه‌هایی از پرسش‌های تکمیل‌کردنی غیراستاندارد و نامنطبق با هدف‌های آموزشی

۱ دانشمندانی چون و فرزندش از مشهورترین فقیهان و محدثان عصر صفوی به شمار می‌روند.

۲ در دورهٔ صفویه به زمین‌های متعلق به شاه، اراضی و به زمین‌هایی که در اختیار و تملک والیان ایالت‌ها بود، اراضی گفته می‌شد.

طرح پرسش از فعالیت‌ها

همان گونه که در مقدمه کتاب درسی تاریخ ۲ (سخنی با دبیران ارجمند) تصریح شده است، طرح پرسش‌های دانشی و حافظه‌محور از بخش فعالیت‌ها، نمودارهای خط زمان و نقشه‌های تاریخی، خواه در ارزشیابی مستمر و خواه آزمون‌های کتبی و پایانی مطلقاً ممنوع است. اما با توجه به تأکید رویکرد برنامه و تصریح اصول طراحی آموزشی کتاب درسی بر مهارت‌های سواد تاریخی، به ویژه کاربست شواهد و مدارک برای استنباط و تحلیل علمی رویدادهایی که در گذشته رخ داده‌اند، طرح پرسش‌های مفهومی و تحلیلی از بخش فعالیت‌ها، نقشه‌های تاریخی و نمودارهای خط زمان، نه تنها مجاز و رواست، بلکه تشویق و تصریح هم می‌شود. اشاعه و گسترش این شکل از سنجش و ارزشیابی در درس تاریخ، فرایند یاددهی - یادگیری را از حافظه‌محوری و انباشت ذهنی بی‌ثمر یا کم‌فایده، به سمت درک و تحلیل و ارتقای مهارت‌های سواد تاریخی سوق می‌دهد و دانش‌آموزان را به درس تاریخ علاقه‌مندتر می‌کند.

برای طراحی چنین سؤال‌هایی، قسمتی از شواهد و مدارک تاریخی از قبیل متن (منابع)، نمودار خط زمان، نقشه، جدول رویدادهای مربوط به یک سلسله یا زمامدار و یا یک اتفاق مهم مانند گروش ایرانیان به اسلام یا تأسیس حکومت صفوی را در برگه آزمون ارائه و ذیل آن پرسش‌های استنباطی و تحلیلی طرح کنید. شواهد و مدارکی که مورد سنجش قرار می‌دهید، می‌تواند عین مطالب و مباحث مندرج در کتاب درسی باشد، اما چنانچه از شواهد و مدارکی فراتر از کتاب درسی استفاده کردید، حتماً دقت فرمایید که محتوای آن با مطالب مندرج در کتاب درسی و هدف‌های آموزشی آن ارتباطی آشکار و روشن داشته باشد. مقایسه نقشه‌های تاریخی، مثلاً نقشه قلمرو خلفای راشدین، اموی، عباسی و فاطمیان و یا نقشه قلمرو سلسله‌های حاکم بر ایران در قرون نخستین و میانه اسلامی، موقعیتی مناسب برای سنجش و ارزشیابی از مهارت‌های سواد تاریخی به وجود می‌آورد. علاوه بر آن، به جای متمرکز کردن اهتمام و توجه دانش‌آموزان بر به‌خاطر سپردن جزئیات حوادث مربوط به یک رخداد مهم تاریخی مانند قیام و جنبش‌های سیاسی - مذهبی و اجتماعی که به لحاظ آموزشی و تربیتی چندان مفید هم نخواهد بود، بهتر است جدولی از این قیام، همانند جدول مندرج در صفحه ۶۱ کتاب درسی، را در برگه آزمون قرار دهید و ذیل آن سؤال‌های مفهومی و استنباطی همچون جغرافیای این قیام‌ها، رهبران و گرایش مذهبی و سیاسی و اجتماعی آنان و آثار و نتایج مختلف آنها، طرح کنید.

نمونه سؤال از شواهد و مدارک تاریخی

بندهایی از پیمان‌نامهٔ عمومی مدینه را بخوانید و به پرسش‌های ذیل آن پاسخ دهید. (۱ نمره)

۱ آشتی همهٔ مؤمنان یکی است و به هنگام پیکار در راه خدا، هیچ مؤمنی نباید جدا از مؤمن دیگر، با دشمن آشتی کند.

۲ هرگاه شما مسلمانان در کاری گرفتار اختلاف شدید، داوری آن را به خدا و محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ واگذار کنید.

۳ هر کس از یهود با ما هم‌پیمان شود، بی‌هیچ ستم و تبعیض، از یاری و برابری برخوردار خواهد شد؛ دین یهود از آن ایشان و دین مسلمانان از آن مسلمانان است؛ مگر کسی که با پیمان‌شکنی ستم کند.

۴ در پیکار با دشمنان، هزینهٔ یهود بر عهدهٔ خود آنان و هزینهٔ مسلمانان بر عهدهٔ خودشان خواهد بود.

۵ هم‌پیمانان باید علیه کسی که به شهر یترب بتازد، به یاری هم بشتابند.

۶ هیچ کس نباید به قریش و یاران ایشان پناه دهد.

۷ درون مدینه برای پذیرندگان این پیمان‌نامه، منطقه امن و حرم است.

۸ هرگاه میان متعهدان این پیمان‌نامه، اختلافی ناگوار و یا درگیری‌ای که خطر تباهی داشته باشد رخ دهد، بی‌گمان برای حل و فصل آن باید به خدا و پیامبر روی آورید.

الف) حقوق و مسئولیت‌هایی که این پیمان‌نامه برای غیرمسلمانان به رسمیت شناخته است، بر چه اصولی استوار بود؟

ب) جایگاه رسول خدا از نظر حق حاکمیت و قدرت سیاسی و قضایی در این پیمان‌نامه، چگونه تعریف شده است؟

مآخذ کاوشگری دانش آموز

■ درس ۱ و ۲

- خسروی، سجاد، حکایت‌هایی از تاریخ بیهقی، تهران، آریان، ۱۳۹۵.
- طلوعی، وحید، جریر طبری، تهران، مدرسه، ۱۳۸۹.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۹، مدخل: تاریخ‌نگاری، [پدیدآورنده] شورای کتاب کودک، تهران، شرکت تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۳.
- نادری‌فر، عبدالرضا، حکایت‌هایی از تاریخ جهانگشای جوینی، تهران، آریان، ۱۳۹۵.
- ولایتی، علی‌اکبر، حمدالله مستوفی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۲.
- ولایتی، علی‌اکبر، ابوحنیفه دینوری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.

■ درس ۳ و ۴

- اسلامی، سیدحسن، محمد پیامبر رحمت، قم، نشر خرم، ۱۳۷۵.
- زریاب‌خوئی، عباس، سیره رسول الله، بخش اول از آغاز تا هجرت، تهران، سروش، ۱۳۷۰.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۲، مدخل: اسلام، [پدیدآورنده] شورای کتاب کودک، تهران، شرکت تهیه و نشر فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ۱۳۷۳.

■ درس ۵

- امین، محسن، زندگانی معصومان: امام علی علیه السلام، بخش اول و دوم، تهران، پنجره، ۱۳۹۱.
- سلیمی، حشمت‌الله، ایران از اسلام تا آل بویه، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۳، مدخل: امام علی بن ابیطالب علیه السلام، ۱۳۷۶.
- ماسینیون، لویی، جغرافیای تاریخی کوفه، ترجمه عبدالرحیم قنوت، تهران، سمت، ۱۳۸۸.

■ درس ۶ و ۷

- امین، محسن، زندگانی معصومان: امام باقر علیه السلام، امام صادق علیه السلام، امام کاظم علیه السلام، امام رضا علیه السلام، امام هادی علیه السلام، امام حسن عسکری علیه السلام، تهران، پنجره، ۱۳۸۸.
- امین، محسن، زندگانی معصومان: امام مهدی (عج)، تهران، پنجره، ۱۳۹۱.
- امین، محسن، زندگانی معصومان: فاطمه زهرا علیها السلام، امام حسن علیه السلام، امام حسین علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، تهران، پنجره، ۱۳۸۸.

- بایرامی، محمدرضا، غروب خورشید در سامرا: زندگینامه امام حسن عسکری علیه السلام، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- شاه‌آبادی، حمیدرضا، اعترافات غلامان، داستان دوران ولایتعهدی امام رضا علیه السلام، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، ۱۳۸۷.
- صارمی، شهربانو، فرزندگان: ابن رشد، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۴، مدخل: اندلس، ۱۳۷۷ش؛ ج ۶، مدخل‌های: برمکیان و بغداد، ۱۳۸۰.
- کرکی، وحید، فرزندگان: ابوسهل مسیحی، تهران، مدرسه، ۱۳۸۹.
- مدیرشانه‌چی، کاظم، چهل حدیث امام رضا علیه السلام، به نشر، ۱۳۹۵.
- معتمدی، اسفندیار، تاریخ علم در ایران، ۳ جلد، تهران، مهاجر، ۱۳۸۸.

■ درس ۸ و ۹

- آیشاخان، ابن سینا، شهریار پزشکان، ترجمه حسن سالاری، تهران، فاطمی، ۱۳۸۸.
- برزینا، کارونا، خوارزمی بنیانگذار جبر، ترجمه حسن سالاری، تهران، فاطمی، ۱۳۸۸.
- بیشور، جرج، تاریخ علم برای نوجوانان، علم در اسلام، ترجمه حسن سالاری، تهران، محراب قلم، ۱۳۸۷.
- جوادیان، مسعود و دیگران، چراهای تاریخ ایران از عصر باستان تا پیروزی انقلاب اسلامی، تهران، قدیانی، ۱۳۹۴.
- الحسنی، سلیم، ۱۰۰۱ اختراع؛ میراث مسلمانان در جهان ما، ترجمه افسانه حجتی و دیگران، تهران، طلایی، ۱۳۹۰.
- حیدری ملک‌میان، فریدون، فرزندگان: سید رضی، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- رضایی‌مقدم، شهرزاد، تاریخ فرقه اسماعیلیه، انتشارات آژنگ، ۱۳۹۴.
- رمضانی، احسان و علیرضا رمضانی، ابوریحان بیرونی، انتشارات کتاب تارا، ۱۳۹۶.
- رمضانی، احسان و علیرضا رمضانی، زکریای رازی، انتشارات کتاب تارا، ۱۳۹۶.
- سالاری، حسن، تاریخ علم برای نوجوانان، (ترجمه و تألیف)، تهران، محراب قلم، ۱۳۹۰.
- سیدآبادی، علی اصغر، داستان فکر ایرانی، (ج ۳)، تولد دوباره: ورود اسلام به ایران، تهران، نشر افق، ۱۳۹۰.
- شپلر، بیل، ابوریحان بیرونی استاد اخترشناسی و جغرافیا، ترجمه حسن سالاری، تهران، فاطمی، ۱۳۸۸.

- شیخ‌رضایی، حسین، داستان فکر ایرانی، (ج ۴)، دوران طلایی: از آغاز سلسله صفاریان تا تشکیل امپراتوری سلجوقیان، تهران، نشر افق، ۱۳۹۰.
- شیخی، مژگان، داستان زندگی ابوریحان بیرونی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طه‌پوری، مهروش، آشنایی با ابوریحان بیرونی، تهران، ذکر و کتاب‌های قاصدک، ۱۳۹۱.
- طه‌پوری، مهروش، آشنایی با زکریای رازی، تهران، انتشارات ذکر، کتاب‌های قاصدک، ۱۳۹۱.
- فتاحی، حسین، داستان زندگی ابوعلی سینا، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.
- گیاهی‌یزدی، حمیدرضا، تاریخ نجوم در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۸.
- معتمدی، اسفندیار، حکیم رازی، تهران، مدرسه، ۱۳۹۲.
- ناجی، محمدرضا، از ایران چه می‌دانم: طاهریان، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۸.

■ درس ۱۰

- بکایی، حسین، داستان فکر ایرانی (ج ۵)، فرار از عقل: از تشکیل امپراتوری سلجوقی تا حمله مغول، تهران، نشر افق، ۱۳۸۸.
- سیدی، حسین، تمدن‌های بزرگ جهان، تمدن اسلامی، مؤسسه فرهنگی برهان و مدرسه، ۱۳۸۹.
- فتحی، کوروش، ایران در عصر غزنویان و سلجوقیان، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.
- نظری، اصغر، پویایی نظام شهری ایران، تهران، مبتکران، ۱۳۸۸.

■ درس ۱۱ و ۱۲

- احمدپناهی، محمد، تیمور گورکان، تهران، باد، ۱۳۹۳.
- احمدپناهی، محمد، چنگیزخان مغول، تهران، باد، ۱۳۹۳.
- استریسگارث، تامس، امپراتوری چنگیزخان، ترجمه منوچهر بزشک، تهران، ققنوس، ۱۳۸۸.
- دادفر، سجاد، تاریخ بخوانیم: حمله مغولان به ایران، تهران، مدرسه، ۱۳۸۸.
- رجب‌زاده، هاشم، از ایران چه می‌دانم: خواجه رشید الدین فضل‌الله همدانی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۹۲.
- رضوی خراسانی، سید حسین، ایران در عصر تیموریه، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.
- رمضان‌نای، احسان و علیرضا رمضان‌نای، خواجه نصیرالدین، انتشارات کتاب تارا، ۱۳۹۶.
- سحاب، غلامرضا، مسجد کبود (فیروزه اسلام)، تهران، دنیای جغرافیای سحاب، ۱۳۹۱.
- سلمانی‌نصر، کوروش، تاریخ ایران پس از ورود اسلام، انتشارات آریان، ۱۳۹۵.
- فروغ‌بخش، احمد، ایران در عصر مغولان و ایلخانان، تهران، قدیانی، ۱۳۹۳.

- فروغ بخش، احمد، تاریخ بخوانیم: شاه منصور (آل مظفر)، تهران، مدرسه، ۱۳۹۰.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، ج ۴، مدخل: ایلخانان، ۱۳۷۷.
- کیانپور، حسین، داستان زندگی خواجه نصیرالدین توسی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.
- کشاورز قاسمی، زهرا، ایران در عصر تیموری، تهران، مدرسه، ۱۳۹۲.
- گیاهی یزدی، حمیدرضا، تاریخ نجوم در ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۸.
- ولایتی، علی اکبر، خواجه نصیرالدین طوسی، ۲ جلد، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۲.
- هالوب، جون، مارکوپولو چه کسی بود؟، ترجمه بهار اشراق، تهران، فاطمی، ۱۳۹۳.
- هجری، محسن، داستان فکر ایرانی (ج ۶)، مغول‌ها: از حمله مغول تا آغاز صفویه، تهران، افق، ۱۳۹۱.
- هونکه، زیگرید، هدایایی برای مغرب زمین، ترجمه علی رضوانی، انتشارات آشنایی، ۱۳۹۴.
- یونگمان اشتادلر، فرانسیسکا، پول و نظام پولی، ترجمه کمال بهروز کیا، تهران، قدیانی، ۱۳۹۵.

■ درس ۱۳ و ۱۴

- اینجالبیق، خلیل، امپراتوری عثمانی، ترجمه عبدالعلی اسعدی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
- بکایی، حسین، داستان فکر ایرانی (ج ۷)، دوباره ایران: دوره صفویه، تهران، افق، ۱۳۹۱.
- پارسی نژاد، کامران، زندگینامه شیخ بهایی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.
- توزنده جانی، جعفر، الله وردی خان، تهران، مدرسه، ۱۳۹۰.
- نوروزی، جمشید، تمدن‌های بزرگ جهان: تمدن ایران در دوره صفویه، تهران، مدرسه، ۱۳۸۷.

■ درس ۱۵ و ۱۶

- داک، رابین سانتس، کریستف کلمب کاشف دنیای جدید، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- روزینسکی، ناتالی مایرا، اسحاق نیوتن، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- گریین، جان و مری گریین، آشنایی با نیوتن، ترجمه پریسا همایون روز، تهران، ذکر، ۱۳۹۱.
- گریین، جان و مری گریین، آشنایی با گالیله، ترجمه پریسا همایون روز، تهران، ذکر، ۱۳۹۱.
- گریین، جان، آشنایی با گالیله، ترجمه پریسا همایون روز، تهران، ذکر و کتاب‌های قاصدک، ۱۳۹۱.
- گلنفلد، دیل او، شارلمانی، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.
- لنگلی، اندرو، اروپا در قرون وسطی، ترجمه معصومه زارع، تهران، سبزان، ۱۳۹۰.
- هربرت، جانیس، مارکوپولو و سفر شگفت‌انگیز به چین، ترجمه مینا علا، تهران، ققنوس، ۱۳۹۰.

مآخذ دانش افزایی دبیر و دانش آموز

علاوه بر فهرست مآخذ مندرج در پایان کتاب درسی، مآخذ زیر نیز برای مطالعه و دانش افزایی دبیران محترم معرفی

می شوند :

- آدلر، فیلیپ جی، تمدن های عالم، ج ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۳.
- آذرنوش، آذرتاش، چالش میان فارسی و عربی (سده های نخست)، تهران، نشر نی، ۱۳۸۵.
- اجتهادی، ابوالقاسم، بررسی وضع مالی و مالیه مسلمین از آغاز تا پایان دوران اموی، تهران، سروش، ۱۳۶۲.
- اشبولر، برتولد و دیگران، تاریخ نگاری در ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گستره، ۱۳۸۸.
- اطلس غزوات رسول خدا ﷺ، [تدوین: جمعی از پژوهشگران]، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۹۱.
- باسورث، کلیفورد ادmond، سلسله های اسلامی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۱.
- بولت، ریچارد. و، گروهش به اسلام در قرون میانه، پژوهشی نوین در تاریخ اجتماعی اسلام، ترجمه محمدحسین وقار، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۴.
- تاریخ علم در اسلام و نقش دانشمندان ایرانی (مجموع مقالات سمینار)، به کوشش محمدعلی شعاعی و محسن حیدرنیا، [تهیه کننده] مرکز فرهنگی - بین المللی، تهران، الهدی، ۱۳۷۸.
- جعفریان، رسول، تاریخ خلفا از رحلت پیامبر تا زوال امویان، ج ۱ و ۲، قم، دلیل ما، ۱۳۸۰.
- جوده، جمال، اوضاع اجتماعی - اقتصادی موالی در صدر اسلام، ترجمه مصطفی جباری و مسلم زمانی، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲.
- چوکسی، جمشید کرشاسب، ستیز و سازش، زرتشتیان مغلوب و مسلمانان غالب در جامعه ایران نخستین سده های هجری، ترجمه زنده یاد دکتر نادر میرسعیدی، تهران، ققنوس، ۱۳۹۳.
- خطیب، عبدالله مهدی، ایران در روزگار اموی، ترجمه محمودرضا افتخارزاده، تهران، رسالت قلم، ۱۳۷۸.
- دانشنامه امام علی (علیه السلام)، ج ۹ (تاریخ)، زیر نظر علی اکبر رشاد، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۱.
- دانشنامه جهان اسلام، ج ۶، مدخل: تاریخ/ تاریخ نگاری؛ ج ۱۰، مدخل: جزیه؛ ج ۱۵، مدخل: خراج، ۱۳۹۰؛ ج ۱۶، مدخل: خیام، ۱۳۹۰.

- دانیل، التون، تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان حکومت عباسیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، مدخل: ابومسلم خراسانی، تهران، ۱۳۷۳؛ ج ۹، مدخل: اقطاع، ۱۳۷۹؛ دنت، دانیل، مالیات سرانه و تأثیر آن در گرایش به اسلام، ترجمه محمد علی موحد، تهران، خوارزمی، ۱۳۸۵.
- زرین کوب، عبدالحسین، تاریخ در ترازو، درباره تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۵.
- سجادی، سیدصادق و هادی عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، تهران، سمت، ۱۳۹۵.
- طقوش، محمد سهیل، دولت امویان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۶.
- طقوش، محمد سهیل، دولت عباسیان، ترجمه حجت‌الله جودکی، با افزوده‌هایی از رسول جعفریان، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۹.
- فرای، ریچارد، عصر زرین فرهنگ ایران، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، سروش، ۱۳۸۸.
- فیرحی، داود، تاریخ تحول دولت در اسلام، قم، دانشگاه مفید، ۱۳۸۶.
- قانع‌راد، محمدامین، جامعه‌شناسی رشد و افول علم در ایران (دوره اسلامی)، تهران، مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور، ۱۳۸۴.
- گیب، هامیلتون و دیگران، تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه و تدوین: یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۹۴.
- لین‌پول، استانلی، طبقات سلاطین اسلام با جداول تاریخی و نسب‌های ایشان، ترجمه عباس اقبال آشتیانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- مفتخری، حسین و حسین زمانی، تاریخ ایران از ورود مسلمانان تا پایان طاهریان، تهران، سمت، ۱۳۹۵.
- مفتخری، حسین، خوارج در ایران (تا اواخر قرن سوم هجری)، تهران، مرکز بازشناسی اسلام و ایران، ۱۳۷۹.
- مفتخری، حسین، مبانی علم تاریخ، تهران، سمت، ۱۳۹۲.
- مناظر احسن، محمد، زندگی اجتماعی در حکومت عباسیان، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳.
- نفیسی، سعید، زندگی و کار و اندیشه و روزگار پورسینا، [ناشر: دانش]، ۱۳۳۳.
- ولایتی، علی‌اکبر، تاریخ علم در تمدن اسلامی، ۳ جلد، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۳.

